12

tutkrh;k dyk

जनजातीयकलायाः तात्पर्यं, दृश्यवस्तूनां, तेषां सौन्दर्येण शिल्पत्वेन च भवति। कार्यमिदं जनजातीयसमूहैः स्थानीयदेवान्, कथाः प्रकृतिं च प्रदर्शयितुं क्रियते। अत्र स्थानीयकलायाः प्रयोगमपि भवति । प्रायः कलेयं धातुकाष्ठपटचिक्कण–मृत्तिकादिभिः प्रदर्शिता भवतिः जनजातीयसमुदायाः स्वदैनिकवस्तून् धार्मिक–सांस्कृतिकपर्वेभ्यः स्वयं प्रारूपं रचयन्ति। जनजातीयकला जनजातीयमनुष्याणां कौशलं शक्तिं च प्रदर्शयति। जनजातीयकला भारतस्य केषुचित् राज्येषु बहुशः मिलति। इमे राज्याः सन्ति – मध्यप्रदेशः, राजस्थानं, तेलंगाना, छत्तीसगढ़ः, महाराष्ट्रं ओडिसा, झारखण्डः, गुजरातः, तमिलनाडु, पूर्वोत्तरराज्याः यथा – असमः, अरूणाचलप्रदेशः, मिजोरमः, नागालैण्डः त्रिपुरा च। जनजातीयसमुदायाः

चित्रम् 12.1

चित्रकलायां धातुकाष्ठकलादिकार्येषु मृदभाण्डनिर्माणे पटनिर्माणदिकार्येषु वा संलग्नाः भवन्ति। जनजातीयकला तेभ्यः वंशतः प्राप्ता अस्ति। कलेयं एकवंशतः द्वितीयवंशे यथारूपेण स्थानान्तरिता भवति। उदाहरणार्थः बस्तरस्य एकः जनजातीयसमुदायः काष्ठशिल्पधातुरूत्पादनां टैराकोटावस्तूनां च निर्माणाय प्रसिद्धमस्ति। जनजातिः इयं अनया कलया एव स्वजीविकामप्नोति सम्प्रति इयं एतादृशानां स्थनानामन्वेषणं कुर्वन् अस्ति यतः इयं स्वकलानिर्मितोत्पादानां कृते आपणाणां प्रदर्शनस्थानस्यावश्यकतां च पूरयेत्।

mÌs';kfu

प्रस्तुतपाठं पठित्वा भवन्तः –

- विविधाः जनजातीयकलाः ज्ञास्यन्ति।
- जनजातीयकलानां सूचीं रचयिष्यन्ति।
- विविधकलानां कृते उपयुक्तोपकरणाणां व्याख्यां करिष्यन्ति।
- कलाक्षेत्रे जायमानाणां विविधप्रारूपाणां प्रतिमानाणां च व्याख्यां कर्तुमर्हन्ति।

12-1 tutkrh;dyk;k% Hkkn%

आगच्छ भारतस्य राज्येषु लभ्यमानाणां जनजातीयकलाणां केषुचित् मूलरूपाणां च विषये चर्चा कुर्युः। भारतः एकः विशालदेशः अस्ति अत्र विभिन्नराज्येषु जनजातयः निवसन्तिं प्रस्तुतपाठे वयं अधोलिखितजनजातीयकलाणां व्याख्यां करिष्यामः –

- मृदभाण्डाः टैराकोटा च
- चित्रकला

- काष्ठकार्यम्।
- वेणुकार्यम्।
- धातुकार्यम्।
- वस्त्रनिर्माणकार्यम्।

1- eÙkdk VjkdkVk p

मृत्तिकापात्रेण उपयोगी सौन्दर्यवर्धकवस्तूनां स्वरूपं अस्माकं समक्षे समुपास्थितं भवति। यां मृत्तिकया चिक्कणमृत्तिकया वा निर्मीयतें यो व्यक्तिः कलाकारः वा भारते मृत्तिकाभाण्डं रचयति सः 'कुम्भकारः' इत्युच्यतें मृत्तिकापात्रं सम्यक्–आकृतिं प्रदाय सः मृत्तिकापात्राणि नियंत्रित–तापे स्थापयतिं समयानुसारेण पात्राणि रक्तवर्णामि भवन्ति। भवन्तः ऐषु केषुचित् दृष्टवन्तः

चित्रम् 12.2 : मृत्तिकापात्रेण

उपयोगमपि भवन्ति। भवन्तः ऐषु केषुचित् दृष्टवन्तः उपयोगमपि कृतवन्तः –

- मृत्तिकाघटः जलसंग्रहणायोपयोगी भवति।
- सुराही–आदिषु जलं स्थापनेन ग्रीष्मकाले शीतलं जलं मिलति।
- पूजासामग्रयः क्रीडाद्रव्याश्च।
- पादपेभ्यः पात्राणि, यानि गृहस्य अन्ते बाह्ये वा स्थारयन्ते।
- पात्राणि, स्थाली–कंसिका–चषकादयः दानाय।
- हस्ताभ्यां वर्णिता सुन्दरा विचित्रा मृत्तिकासौन्दर्यसज्जा।
- चिक्कणमृत्तिकया निर्मितं हुक्का, नलिका, प्राचीरफलकं, पुष्पपात्रं, दीपकः, सुन्दरवस्तूनां चित्रादयः च।

विगतानेकवर्षेभ्यः मृत्तिकाभाण्डाः यथा–तप्तिका, कटाहः कुकटादयश्च

चित्रम् 12.3 : टैराकोटा

tutkrh;k dyk

भोजननिर्माणाय प्रयुक्ताः सन्तिं प्रविधिविकासकारणेन 'मृत्तिकाकूत' अर्थात् विना विद्युतमपि शीतलरेफ्रिजरेटरस्य प्रयोगः अनेका भूयमानः वर्तते। मृत्तिकायाः प्रत्येकवस्तु विचित्रः यतोहि एकवस्तु एव एकसमये विनिर्मित भवति। अभ्यासेन सह एव कलाकारस्य कौशल–विकासमपि भवति। अनेन वस्तु सुन्दरं समरूपञ्च निर्मीयते। इमे सुलभाः उपयोगिन च भवन्ति। केवलानवधानेन प्रयोगेण सरलतय खण्डितं भवन्ति।

मृत्तिकायाः पात्राणाआधुनिकस्वरूपं 'टैराकोटापोटरी' इत्युच्यते। स्वरूपमिदं सिन्धुघाटीसभ्यतायाअपि मिलति। केचित् 'टैराकोटापोटरी' इत्यस्य भागाः सुन्दराः समीचीनाश्च वर्तन्ते। टैराकोटापोटरी–मृत्तिकातैलस्य कृते उत्तरप्रदेशः, हरियाणा, मध्यप्रदेशः, तमिलनाडुः महाराष्ट्रञ्च प्रसिद्धम्। समुदायोऽयं बृहदाकाराश्वगजादीनां निर्माणाय प्रसिद्धोऽस्ति। ये ईश्वरस्य वाहनसदृशं भवति। मध्यप्रदेशस्य झाबुआ, बात्रा च जनजाती टैराकोटाकलायाः कृते प्रसिद्धौ स्तः। इमौ चिक्कणमृत्तिकायाः मन्दिरान् रचयतः, ये 'ढामा' इत्युच्यन्ते। अस्मिन्नेकं लधुद्वारं भवति यत्र दीपंकेन सह देवं स्थाप्यते। 'झाबुआ' इत्यस्य जनजातेः मानवाः टैराकोटावस्तुनि रहस्यमयेन्द्रजालशक्तेः विश्वासं कुर्वन्ति ˙ असमप्रान्तस्य खण्डीग्रामेऽपि टैराकोटाकलायाः विलक्षणा शैली वर्तते। चिक्कणमृत्तिकायाः हुक्काः राजस्थानस्य जनजातीयसमुदायेन निर्मिताः सन्ति।

2- tutkrh; fp=dyk

जनजातीयचित्रकला अतीव सूक्ष्मकार्यअस्ति यत् विविधकर्गजपटभित्तिपाषाणादीनां वस्तुनामुपरि क्रियते इदं प्रायः देवान् पौराणिकाख्यान् मूर्तिकलादीन् प्रदर्शयति। इदं समुदायस्य उत्साहं उत्सवं चापि प्रदर्शयति।

dkf'pr çfl) tutkrh;fp=dyk.kka ukekfu 12-1 bR;fLeu lkj.;ka æ"V0;kfu &

tutkrh;fp=& dyk;k% ukekfu	fp=iadkjk%	Tkutkr;% ukekfu	Hkkjrh;& in'kk.kk ukekfuA
पिथौरा चित्रकला	रथः	राठवा, मिलालः नायकश्च	गुजरातः मध्य–प्रदेशश्च
फड़–वर्ली, पियोरा चितौरा	लौककथाः	स्थानीय– जनजातयः	महाराष्ट्रः
मिथिलाकरा / मधुबनी–चित्रकला	दैनिकजीवन	मिथिला	बिहारः
पताचित्र चित्रकला	भारतीयपौशाणिक कथाः, भागवान् जगन्नाथः	स्थानीय– जनजातयः	ओडिसा
तंजोरकला	वीरगाथाः	स्थानीय– जनजातय	पश्चिमबंगालः, राजस्थान, गुजरात अन्यक्षेत्र
क्मलकला	पौराणिकदेवाणां चित्रकला	स्थानीय– जनजातयः	आंन्ध्रप्रदेशः

चित्रम् 12.4 : जनजातीय चित्राकारी

कलमकारी कलमेन सह क्रियते यथा – नाम्ना एव स्पष्टअस्ति 'कलम' अर्थात् 'लेखनी' कारी अर्थात् कला। इमलीशाखाः शोष्य लौहापशिष्टेन कलमकलायाः चित्रं निर्मीयते। शाकावां वर्णः यथा– मूल–पुष्प–पत्र–स्कन्धादीनां प्रयोगं भवति। केषाञ्चित् खनिजतत्त्वाणां प्रयोगअपि भवति। तंजौरचित्रकलायां सुवर्णपात्राणाम् आभुषणेषु प्रयुज्यमानाणां नगपाषाणादीनां काचखण्डाणामपि सुन्दरं प्रयोगं भवति । पत्रचित्रकलायां तुशारमिलनस्य चोचितं प्रयोगं भवति। वर्ली मधुबनी चित्रकला वा कर्गजे पटे वा क्रियते। कर्गजमिदं प्रायः हस्तनिर्मितं भवति। काश्चित् जनजातयः चित्रकला पाषाणखण्डेषु भित्तौ च क्रियते। जनजातीयकला पौराणिककथायाः देवाणां प्रासादचित्राणां शस्त्रशास्त्राणां विविधमूर्तिकलाणां मञ्जुषामहानसप्रयुक्तवस्तुनां च प्रदर्शनं करोति । एतदतिरिच्य सरस्वतीदेव्याः दूर्गादेव्याः भगवान्शिवस्य, भगवान्रामस्य श्रीकृष्णस्य, सूर्यस्य चन्द्रेण सह तुलसीवृक्षस्य पुष्पप्रतिमानाणां ज्यमितीयाकृतीनां च चित्रकला क्रियते।

3- dk"Bdk;e

सम्भवतः काष्ठं सर्वेभ्यः प्राचीनसामग्री अस्ति यस्मिन् शिल्पकार्यं क्रियते।

चित्रम् 12.5 काष्ठकार्यम्

पूर्वोत्तरक्षेत्रेषु मोनापाखामती, आदयः जनजातयः (विशेषतः अरूणाचलप्रदेश) काष्ठकार्यस्य कृते प्रसिद्धअस्तिं ऐषां काष्ठकार्यं 'कुमिसिंग' इत्युच्यतें इमे प्रदीप्तवर्णेण सह याकः (पर्वतीयबैलः)–हिरण–सिंहादीनां मुखप्रतिरूपं सृज्य तेभ्यः सज्जां कुर्वन्ति। इमे जनजातयः विविधाणां उपयुञ्चानाणां पात्राणाअपि प्रयोगं कुर्वन्ति। मध्यप्रदेशस्य, बिहारस्य, राजस्थान् च जनजातयः वातायनस्य काचं, विवाहावसरे प्रयुक्तस्तम्भं, तम्बाकुपात्रं नलिकादिभिः सह सौन्दर्योपकरणान् आकर्षकत्वेन रचयन्ति । पर्वतेषु निवासकारणात् जनजातीयमानावाः काष्ठं विविधरूपेण प्रयोगं कुर्वन्ति। काष्ठशिल्पः साल–टीक–महुआ–दीनां काष्ठाणां चोपरि क्रियतें । साधारणोपकरणानि यथा– छैनी–क्रकचिका–परशुधनादीनां च प्रयोगं क्रियते। उपर्युक्तचित्रे झारखण्डस्य 'हिलकटिया' इत्यस्य जनजातेः आरधयेश्वरस्य चित्रं दर्शनीयम्।

4- o.kdk;Z

असमस्य निकटवर्तीपूर्वोत्तरक्षेत्राणां वेणोः काष्ठस्थ च साधनानि विश्वे प्रसिद्धान्ति सन्ति। प्रायः जनजातीयजनाः काष्ठकार्यं कुर्वन्ति। बस्तरस्य

चित्रम् 12.6 : वेणुकार्यम्

जनजातीयसमुदायाः मुख्यतः करण्डिकानिर्माणे उत्पीठिका–कट–आखेटोपकरण–उत्पीठिकादीपभित्तिफलक–मत्स्यसंग्रहणजालिकादीनां निर्माणे कुशलः सन्ति। महाराष्ट्रस्य विदर्भदेशस्य गौडजनजातिः वेणुसम्बद्धकार्येषु प्रवीणः। सः दीर्धवेणुभ्यः खण्डवेणुभ्यश्च सुन्दरकलाकृतिं रचयति। जनजातिः इयं तैलप्रयोगेण टोडीप्रयोगेण वा कूपीनिर्माणअपि करोति। इयं गृहनिर्माणाय वेणनां प्रयोगअपि करोति। शाककर्तनाय तीक्ष्णछूरिकायाः तीरस्य वाणधनुषादीनां च निर्माणमपि जायते।

5- /kkrqdk;Ze &

जनजातयस्त्रियः विशिष्टाभूषणाणि दधति। ताः स्वकाष्ठादारं, वलयान्, नूपूराणि, मांगतिलकादीन् स्वयं रचयन्ति। धातुना सह कांस्यस्य, ताम्रस्य चांदीसूवर्णादीनां प्रयोगमपि भवति। अरूणााचलप्रदेशस्य जनजातिः सिक्थाकृतिभ्यः कांस्यसूवणांभुषणनिर्माणस्य कौशल दधाति। नागा जनजातिः काचखण्डाणां प्रयोगं कृत्वा हाटं निर्माति। तेन सह एव सः गजदन्तैः वलयान् स्रष्टुमपि सक्षमः अस्ति। छत्तीसगढस्य बस्तरक्षेत्रस्य जनजातीयमानवाः धातुना विविधवस्तुनि यथा– भगवानाकृतः, मानवाकृतयः गज–हिरण–अश्व–दीपाकाश–हैंगर–सम्पुटकादीणाम् आकृतयः स्थूलवस्तूनि च रचयन्तिं अंगामी रैगमा च

चित्रम् 12.7 : धातुकार्यम्

जनजातेः मनुष्याः कुशललौहकाराः सन्ति यान् विशिष्टास्त्राणां यथा – शल्यऽओसनिर्माणे कौशलं लब्धअस्ति। इमे जनाः धातुना संगीतवाद्योपकणानि आभुषणानि चापि सृजन्ति। बस्तरस्य धातुकार्यमुपरि प्रदन्तचित्रे दर्शनीयम्।

6- oL=dk;Ze

'टैक्सटाइल' इत्यस्यार्थः – विविधोद्देश्यैः पटप्रयोगः अयं पटः वस्त्रनिर्माणे धारणे च सहायकः अस्तिं गृहसामग्रीनिर्माणे सज्जावस्तुनिर्माणे च पटस्य प्रयोगं भवति। जनजातीयजनाः तीक्ष्णवर्णाणां श्वेतकृष्णरक्तवर्णाणां च प्रयोगं मुख्यत्वेन स्वपटकार्येषु कुर्वन्ति । जनजातीय–वस्त्राणि स्वविशिष्टशैल्याः कृते तस्याः कलायाः कृते च प्रसिद्धानि सन्ति तेषां वस्त्राणि आभुषणानि च उत्सवस्य ज्ञानं ददति। छत्तीसगठस्य बस्तरक्षेत्रस्य उडीसाकोरापुरक्षेत्रस्य च जनजातीयसमुदायेषु 16 तमें शताब्दीतः एव जनजातीयस्त्रियः एकां विशिष्टाकारां शाटीं, पुरूषाः विशिष्टशीर्षपटकं अंगरक्षकञ्च दधाति । यान् आला (शाकरक्तवर्णडाई) इत्यनेन रञ्चितं क्रियते। प्रत्येका नागा स्त्री वस्त्रनिर्माणाय सूत्रणं डाईं महत्त्वपूर्णकार्यं जानाति। इमा कार्पासकवस्त्राणां प्रयोगमपि कुर्वन्ति।

tutkrh;k dyk

अस्य प्रदेशस्य काश्चित् जातयः यथा– आओमेलपः, लोहे, सूपांगः, तेषां वस्त्रैः परिचिताः भवन्ति। इमा विभिन्नचिह्नाणां प्रयोगं कुर्वन्ति येषां सामाजिकमान्यताः अपि भवन्ति। 'वर्ली' एकं प्रसिद्धकलारूपअस्ति चं वस्त्रेषु स्थाप्यते। इयं महाराष्ट्रस्य गुजरातस्य च क्षेत्रेभ्यः निर्गच्छति।

fVIi.kh

fØ;kdyki% 12-1

निम्नसारणीं पूरयेत्

tutkrh;dyk	Tkutkrh;uke ,dvf/kd ok	Tkutkr% uke	jkT;L; uke	midj.k& ç;kx%
प्रतिमान	पर्णचित्र	सौरा	ओडिसा	इमलीपर्ण पत्ती
मृत्तिकायाः टैराकोटा– चित्रकला च				
काष्ठकार्यम्				
वेणुकार्यम्				
धातुकार्यम्				
वस्त्रकार्यम्				

fVIi.kh

ikBxrk% ç'uk% 12-1

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए :

1. .... आयनारसमुदायः .... च .... टेराकोटा निर्माणे प्रसिद्धिऽस्ति।
2. झाबुआ जनजातिः विश्वासं कुर्वन्ति यत् .... ईश्वरीयशक्तिः अस्ति, अतः मन्दिरः यः चिक्कणमृत्तिकाया निर्मितः अस्ति .... इत्युच्यते।
3. भगवान्जगन्नाथं प्रदर्शयितुं चित्रकला .... इत्युच्यते।
4. पौराणिककथाः .... चित्रकलायां चित्रितं भवति।
5. अरूणाचलप्रदेशस्य काष्ठशिल्पे .... ।
6. राजस्थानस्य जनजातयः काष्ठेन .... च .... रचयान्ति। यस्य प्रयोगः गृहनिर्माणेऽपि क्रियते।
7. बस्तरस्य जनजातयः आखेटोपकरणेन .... सहं सृजन्ति।
8. नागालैण्डस्य .... च .... जनजातयः धातुना शस्त्रनिर्माणं कुर्वन्ति।
9. टैक्सटाइलवस्त्रेषु .... 'डाई' इत्यस्य प्रयोगः वर्षादारभ्य अद्यपर्यन्तं भूयमानं वर्तते।
10. पूर्वोत्तरजनजातीयमानवणां वेशभूषायां .... च .... वर्णाणां प्रयोगमाधिकं भवति।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

भारतस्य जनजातीयकला सम्पूर्णविश्वे प्रसिद्धा अस्ति। अतः भासाअधिकं ज्ञानअपेक्षितं भवति। भवदिम्ः ज्ञात्वा आश्चर्यमिदं भविष्यति कलाकारः प्रकृतेः सहवर्तिनः च भवन्ति। भिन्नप्रदेशेषु विविधा कला प्रसिद्धा वर्तते। कानिचित् कलात्मककार्याणि सन्ति – मृत्तिकानिर्माणं, टेराकोटा चित्रकला, काष्ठकार्यं, धातुकर्मं, वस्त्रकार्यंच । जनजातीयकला तेषां जीवनं, ईश्वरं, जन्तून् पर्वान् च प्रदर्शयतिं इयं एकपीठीतः अग्रिमपीढीमध्ये स्थानान्तरितं भवति। भवदिम्ः जनजातीनां पृथक्–पृथक् नाम्नां तेषां कार्याणाम् उपकरणाणां प्रारूपाणां प्रतिमानाणां च विषये अध्ययनं कृतअस्ति। अधोलिखितेषु जनजातीयकलासु विचारअपि कृतम्

- मृत्तिका टैराकोटा च
- चित्रकला
- काष्ठकार्य्
- वेणुकार्यम्
- धातुकर्मम्
- टैक्सटाइलकार्यम्

ikBkUrk% ç'uk%

1. मृत्तिकायां टैराकोटा कार्ये च संक्षिप्तटिप्पणीं लिखन्तु।
2. कयेश्चित् इयोः राज्ययोः जनजातीयकलायाः सूचीं रचयन्तु।

   i. मध्यप्रदेशः

d{kk & Š

fVIi.kh

ii. वेणुकार्यम्

iii. टैक्सटाइलकाय्रम्

iv. जनजातीयाचित्रकला ।

mÙkjekyk

12-1

1. तमिलनाडुः गजः अश्वश्च
2. टैराकोटावस्तूनि, ढामा
3. पर्णचित्र
4. कलमकला
5. याक, हिरण, सिंह
6. वातायनस्य आकृतिः द्वारञ्च
7. वूणुः
8. अनगामी रैगमा च
9. शाकाणां
10. रक्तं, कृष्णं, श्वेतः